

# Een leeg paleis vol keuzes

## De toekomst van Soestdijk

Lectoraat Cultureel Erfgoed, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (Reinwardt Academie)

Riemer Knoop

### Het lectoraat: blik op de erfgoedpraktijk

Het lectoraat Cultureel Erfgoed aan de AHK startte met de befaamde Peter van Mensch in 2006. De afgelopen zeven jaar is het veld van het erfgoed in snelle beweging gekomen, als gevolg van technologische ontwikkelingen, decentralisatie en verontstatelijking van het cultuurdomein. Dat gebeurde weer tegen de achtergrond van allerlei globalere processen zoals migraties en de prangende identiteitskwesaties als gevolg daarvan. In de huidige lectoraatsperiode is de blik verschoven van theoretische integratie van het uitdijende erfgoedterrein naar de erfgoedpraktijken zelf (Dibbitts en Knoop 2011). Hoe ontwikkelen zich nationale iconen in een tijd van Europese integratie? Wie is de ander, hoe geven we betekenis aan plaats, tijd en gemeenschap? De focus ligt op handelingsperspectieven en bewustwording van posities, het kunnen overzien van keuzes en het ontwikkelen van scenario's en strategieën. Wie bewaart wat, ook immaterieel zoals met tradities en *fashion*, waarom en waartoe, en hoe maak je dat inclusief? Dat zijn de vraagstukken van vandaag en morgen.

Ruimtelijk ontwerp en de rol van erfgoed komen in het Reinwardt-onderwijs slechts zijdelings aan de orde. Wel gaat er veel aandacht uit naar het daarmee verbonden vraagstuk van culturele waardstelling. Het beredeneren van keuzes in de omgang met erfgoed is immers overal van belang. Dat past ook goed in het nieuwe lectoraatsprogramma voor de lopende vier jaar, waarin onderzoek plaatsvindt naar identiteitskwesaties, intenties bij collectievorming, veranderingen in *governance* en de perceptie van erfgoedpresentaties. Die lijnen raken aan processen waarin erfgoed gewaardeerd wordt, de condities waaronder erfgoed ontstaat, en de arena's waarin daarover wordt onderhandeld.

### Het onderzoek: Soestdijk leeg, wat nu?

Landgoed Soestdijk is een van de meest complexe herbestemmingsopgaven van het land. Dankzij de lange koninklijke bewoning kregen de gebouwen en tuinen een hoge iconowaarde. Sinds 2004 staat het leeg en ondanks uitputtend onderzoek is nog geen evidente nieuwe functie gevonden. Dat is helemaal niet erg. Soms zijn periodes van rust nodig om nieuwe kwaliteiten aan te trekken en tot bloei te laten komen. Oude associaties krijgen de kans gerelativeerd te worden, en soms zelfs te verwaaien. Dat zijn wezenlijke kwesaties voor het lectoraat Cultureel erfgoed aan de Reinwardt Academie, dat in onderwijs en onderzoek de praktische omgang met erfgoedwaarden en reflectie daarop centraal stelt. Het onderzoek dat ik in 2007 voor de

Rijksgebouwendienst uitvoerde naar Paleis Soestdijk (Knoop 2007) is een voorbeeld van een bijdrage aan herbestemmingsonderzoek. In onderwijs en onderzoek bouwen we hierop voort. De ruimtelijke opgave van Soestdijk was en is nog steeds uiterst complex te noemen. Het landgoed bestaat uit 25 gebouwen en objecten, tezamen bijna 20 duizend vierkante meter, gelegen op 185 hectare gemengde park-, tuin- en bosgrond, ontstaan uit de hofstede van een 17de-eeuwse Amsterdamse burgemeestersfamilie en in een tiental stappen verbouwd, gegroeid, gekrompen en aangepast voor allerlei functies van een landelijk vooraanstaande familie. De laatste huurder van dit rijkseigendom, prins Bernhard, overleed eind 2004. Hij had er met vrouw en kinderen ruim zeventig jaar gewoond, in een gecombineerde woon- en werkfunctie, als uiterst zichtbaar centrum van een zich na de oorlog saamhorig hernemende natie. Gedurende deze lange periode waren het huis en de tuin intensief gebruikt, maar niet heel goed onderhouden. De kachel in het paleis stond altijd aan, en in het bos mocht niets gerooid worden. De verwoeste familie ruimte de gebouwen na 2004 grondig uit, met verwijdering van elke fysieke aanleiding voor herinnering aan de laatste periode. De vraag rees: wat moet er mee?

### Onderzoeksprogramma Rijksgebouwendienst

De Rijksgebouwendienst, de huisbaas namens de staat, vatte deze opgave gewetensvol op. In afwachting van definitieve herbestemming moest eerst de publieke aandacht voor de gebouwen en de omgeving worden gekanaliseerd. Dat gebeurde door openstelling voor rondleidingen in een tijdelijk gerestaureerd en gemusealiseerd gedeelte van het paleis. Tussen eind 2006 en eind 2010 maakten daar bijna 400 duizend mensen gebruik van. Een indicatie van de vraagstukken die de keuzes voor herbestemming zouden bepalen bleek al uit de samenstelling van het publiek. Met een gemiddelde leeftijd van 58 jaar en voor tweederde bestaande uit vrouwen was die bepaald niet representatief voor de gehele bevolking. Een monument voor de periode Juliana & Bernhard zou een kort en eenzijdig leven beschoren zijn. Een vergelijkbaar bezwaar gold een museale functie over de relatie Oranje en Nederland, waarmee immers het prestigieuze Rijksmuseum Paleis het Loo concurrentie zou worden aangedaan. De situatie was open. Maar het volume en oppervlakte waren enorm, evenals de vermoedelijke cultuurhistorische en natuurlijke waarden. De Rgd rekende voor eenmalige restauratie en renovatie, nog los van een precieze herbestemming, met een investering van meer dan vijftig miljoen euro (na ervaring met de restauratie van het Paleis op de Dam nu bijgesteld naar 33 miljoen). Zelfs de kosten van het platte onderhoud en beheer van de bestaande situatie waren met 2,5 miljoen euro per jaar al fors. De situatie was dus wel open, maar goede raad was ook duur. De Rgd besloot tot een meervoudige zoektocht. Gedurende enige jaren werden niet minder dan twaalf studies uitgevoerd, in drie



tranches (Gomis 2009). Zo werd eerst geïnventariseerd hoe verschillende publieksgroepen het complex beleefden, en ook wat er aan ervaringen in het buitenland voor handen was, waar meer en ook andersoortige ervaring met *royalty residences* bestaat. Vervolgens vond er archeologisch onderzoek plaats naar de ondergrond, bouwhistorisch onderzoek van de opstand, cultuurhistorisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis en inrichting van het terrein, onderzoek naar de eigendomsverhoudingen, naar de geschiedenis van het bos, de parken, de tuinen en de tuinsieraden, en analyse van bijzondere flora en fauna (er was in het bos zeventig jaar niets weggehaald), en natuurlijk van bouw en bouwtechniek. Ten slotte werd er in de ontwerpsfeer geëxperimenteerd, op papier, door studenten architectuur en restauratie van de TUDelft. Die leefden zich uit in vergezichten met 10.000 vierkante meter extra gebouw, op basis van zelf bedachte, nieuwe publieksfuncties. Ook werden een omgevingsvisie ontwikkeld, ruimtelijke verkenningen gedaan en varianten doorgerekend van verschillende business cases om een afweging te kunnen maken van de maatschappelijke kosten en baten. Bepaald onorthodox voor 2008/2009 waren scenariose-ssies en de ontwikkeling van een duurzaamheidsconcept.

### Nadenken over complexiteit

Mijn aandeel betrof de manier van nadenken over de omgang met een in tijd, ruimte en materie zo complexe opgave. Wat waren daar nou vruchtbare kaders voor? Voor welke bananenschillen moet je uitkijken wanneer het om erfgoed gaat? En wat zijn de betekenissen en waarde eigenlijk van de feiten die via wetenschappelijke analyses van context, vorm en materie naar voren komen?

De voornaamste zorg in mijn opgave was om de beklemming van het begrip 'erfgoed' met al zijn connotaties te relativeren. De vele officiële stakeholders, zoals gemeenten, provincie, Rijksdienst en Rijksbouwmeester leken daar ernstig door bezwaard. 'Het is erfgoed, en dan mag er van alles niet'. Ik ging op zoek naar zienswijzen waarbinnen er ruimte was om enige afstand tot de materie in te nemen.

Wat er direct na het verscheiden van het prinselijk paar in de media had geklonken was immers vooral een pleidooi voor respect, om de gedachtenis in ere te houden, en een aan hagiografie grenzende omzichtigheid in de omgang met de fysieke resten van de prinselijke, toen koninklijke en later weer prinselijke bewoning. Door die jongste, intense geschiedenis werd het 'Witte Huis in het Groen' door het publiek en in de media snel sacrale betekenis toegedicht. Een voorbeeld is de Leuvenzaal. De wat pompeuze, goud met diepgroene malachieten meubels die Anna Paulowna, echtgenote van de latere koning Willem II, uit Petersburg had meegebracht en in het *corps de logis* van het paleis had neergezet, zijn een historische vergissing. Ze hadden in het veel grootsere paleis te Tervuren moeten komen, maar ja, de Belg was zojuist weggelopen, dus de inventaris werd in het bescheiden zomerpaleis te Soestdijk ondergebracht.

### Arena's in beeld

Als methode hanteerde ik de onderzoeksvraag 'In welke arena's spelen de betekenissen van Soestdijk?' Het ging mij niet om wat de betekenis van Soestdijk is, maar vanuit welk gezichtspunt iemand dergelijke betekenissen en waarden *toekent*. Een zoektocht naar stellingnames en debat, naar fricties en onderhandeling. Die vraag besprak ik met een keur aan gesprekslieden die er wat van vonden, of moesten vinden: monumentenzorgers, marktonderzoekers, algemeen en lokale historici, landschapzorgers, betrokken boswachters en beheerders, historische interieurspecialisten, archivariissen, chroniquers van onze eigen tijd, ontwerpers en erfgoedfilosofen.

Het resultaat was dat er in hoofdzaak drie arena's te onderscheiden zijn waarin aan 'Soestdijk' betekenissen worden gegeven: vanuit de appreciatie voor de gebouwen, voor de ruimere fysieke omgeving en voor de wederwaardigheden van vroegere bewoners. Dat is zoiets als een culturele biografie, maar dan op metaniveau. Het gebouw is te zien als een historische stapeling van een jachthuis (van Prins Willem III), een empire zomerpaleis (voor de Held van Waterloo) en een modernistische bungalow (voor de jonge kroonprinses).

De ruimere omgeving toont een ensemble van park en bos met gebouwen van een zeldzaam grote omvang, maatvoering en, aardig genoeg, intactheid. Het strekt zich uit rond een laagte in de Utrechtse Heuvelrug, die zelf weer Provinciaal Landschap is en een rol speelt in nationale planologische vergezichten als Randstad 2040. Soestdijk is als het oog van vele concentrische cirkels die gezamenlijk een geweldige druk uitoefenen. Het moet een goed bereikbare en goed ontsloten, recreatieve oase in een straks volgepakte Parkstad worden.

De derde en dominante arena is hoe er tegen de bewoners werd en wordt aangekeken. De bewoningsgeschiedenis vormt een snoer van incidenten. Eerst krijgt een apert anti-orangistische patriciërsfamilie in 1672 het lid op de neus en moet tandenknarsend toezien hoe het Kind van Staat met de hoofdprijs wegloopt. Dan, begin negentiende eeuw, markeert Soestdijk de transformatie van regentensamenleving naar een moderne staat, gevierd in de Napoleontische vrijheidsstijl van een *empire*-gebouw, dat daarna veel te lang als *Witzensitz* de heroïsche gedachtenis aan Willem II koestert - thans lichtelijk ridicuul. Onder de laatste bewoners, kort na de Tweede Wereldoorlog, wordt het paleis een modern Camelot van de Lage Landen, in het hart gesloten door een zich opnieuw één wetend 'volk'. Maar er is een keerzijde, een hele reeks zelfs: de Greet Hofmann-affaire, een playboy prins-gemaal, een ongemeen eigenwijze tweede dochter, en opeenvolgende constitutionele crises. De *damnatio memoriae* waarmee de familie het gebouw na 2004 treft spreekt boekdelen. Deze wisselvalligheden, de ups en downs van de bewoners en hun nooit onomstreden rol in de



samenleving, geven het complex een grote meerduideligheid. Het is nooit één ding geweest, maar een vat vol tegenstrijdigheid, een toneel waarop de haat/liefdeverhouding tussen volk en vorst, patriciërs en centrale macht, restauratie en vernieuwing, oude deugden en moderniteit werd uitgespeeld. Het werd nooit een Versailles of Schönbrunn, maar bleef een bescheiden, bijna terloopse plek. Soestdijk is markant om wat het niet is.

### Dwingen feiten gedrag af?

En dan de erfgoedaspecten. Er werden en worden te Soestdijk door deskundigen en partijgangers allerhande feitelijkheden aangetroffen. Mijn stelling, en die is in de loop van de herbestemmingsdiscussie nooit weerlegd, is dat culturele of historische feiten uit zichzelf nooit normatief zijn. Wel kan degene die ze inbrengt een dwingende rol spelen in het onderhandelingsproces, waarvan de uitkomst een keuze voor deze of gene bestemming is. Maar het blote bestaan van 'erfgoed' zelf hoeft nergens toe te verplichten, anders dan tot conversatie. Het is immers in het onderlinge gesprek dat de waarden ontstaan die aan objecten worden toegekend. Als de overheid daarbij al een rol heeft (daar is namelijk veel tegenin te brengen) dan is die hoogstens borgend, als marktmeester. Ze ziet toe of het gesprek open wordt gevoerd, of niet een van de partijen ermee wegloopt, of partijen goed genoeg geïnformeerd zijn om keuzes te maken, en of ze hun verantwoordelijkheid wel aankunnen. En als ze zelf eigenaar is moet ze bovendien voorbeeldig met het haar toevertrouwde omgaan.

In dat kader zijn er handelingsperspectieven te schetsen om met de herbestemming om te gaan. Voor het verbinden van verleden en toekomst als opgave in het heden bestaan naar mijn smaak niet meer dan de volgende drie opties, met als belangrijkste variabele de mate waarin je je wilt verhouden tot het bestaande, reëel in de materie en virtueel in de geschiedenis. Het is een ernstige vergissing de aanwezigheid van geclaimde waarden op te vatten als een morele verplichting die te handhaven, laat staan ze te bevriezen. Het is juist de uitdaging een keuze daaruit te maken en het resultaat een rol te geven in transitie waarin ook nieuwe waarden kunnen worden toegevoegd. De vraag van waardering verbreedt zich daarmee tot die van interactie met actoren, handelende personen of instanties:

- er iets mee moeten: verplichte dienstbaarheid aan de geschiedenis of herinnering (historicisme; in negatieve zin houdt die een volledige ontkennen of radicale breuk in: modernisme);
- er iets mee willen: een bewuste, vrije keuze daarvoor, of voor elementen eruit;
- iets heel anders willen, maar met medeneming van elementen uit de geschiedenis.

### Verweesdheid als kans

De positiebepaling ten aanzien van erfgoed in een ontwikkelingsperspectief is niet van buitenaf te geven. Alleen bij de zaak betrokkenen, en in het geval van een voormalig nationaal paleis zijn dat weer grote delen van de samenleving, kunnen zich er met kracht van eigen positie over uitlaten. De categorische imperatief die vaak bij erfgoedkwesties te horen valt, kan het beste gepersonaliseerd worden. 'Ik wil er dit of dat mee'. Wie zegt dat? Is spreker ook bereid er de consequenties uit te trekken, zich daarvoor in te zetten? Dat zijn immers algemeen geaccepteerde voorwaarden voor duurzaam behoud, op basis van duurzame betekenisvolheid. En dat is bij Soestdijk de vreselijke makke geweest - er is tot op heden geen partij opgestaan die zich als probleem eigenaar (of als *fou*, de energieke gek, in de Nijmeegse dictie, die hopeloze situaties weer kansrijk maakt: Nelissen 1999) heeft ontpopt, een meeslepend nieuw concept lanceerde én voldoende vertrouwen kreeg van regering, Rijksgebouwendienst en Kabinet der Koningin (jawel). Voor de goede orde: de Rijksgebouwendienst zelf is geen eigenaar maar beheerder, en er werd in de pers wel van allerhande ideeën gewag gedaan, zoals de vestiging van een Nationaal Historisch Museum, maar die ontploften altijd zonder enig effect hoog in de lucht, wellicht wegens te weinig of verkeerde timing, duurzaamheid, passendheid of persoon.

Die verlegenheid - de staat blijft eigenaar maar er heeft zich nog geen geschikt bevonden mede-exploitant gemeld! - is in zekere zin een *blessing in disguise*. De economische crisis deed het herbestemmingsproces stokken. Het rijk moest terugkomen op zijn belofte de renovatiekosten te betalen, waardoor mogelijk interessante partijen afhaakten en het speelveld veranderde. Inmiddels wil ook het rijk geen eigenaar meer zijn. Onafhankelijke vastgoedavonturen zijn even niet meer aan de orde, grote investeringen worden uitgesteld. Ook van Soestdijk zijn de grootschalige restauratie en renovatie tot nader order opgeschort, de jaarlijkse onderhoudskosten kunnen wellicht net opgebracht worden. Maar dan ontstaat er wel tijd voor groeiprocessen, net als bij de voormalige Westergasfabriek in Amsterdam. Ook daar werd niet uitgegaan van een vaststaande waarde van een groot industrieel-archeologisch complex, of van een mechanische optelling van alle aspecten, die na analyse en prioritering vervolgens automatisch leiden tot een noodzakelijke en succesvolle uitkomst. Integendeel. Je kunt functiedenken ook ondergeschikt maken aan wat er zou kunnen ontstaan onder de juiste condities, gebaseerd op ruimtelijke en stedenbouwkundige kwaliteiten, of toevallige aanleidingen. De kernwoorden in Amsterdam waren: rekening houden met langetermijnontwikkelingen, aansluiten bij het stedelijk weefsel, open houden van de ruimte, meervoudige gebruikers en gezichtspunten in het proces toelaten, uitlokken van creativiteit. De tijd nemen dus, en de omgeving, zowel fysiek als mentaal, verleiden tot een ontdekkingsstocht naar kwaliteiten.

Soestdijk krijgt nu al enige tijd ongewild alle gelegenheid om rustig naar nieuwe kwaliteiten toe te groeien. Na vier jaar intensief voor groepsrondleidingen gebruikt te zijn, trad er in 2011 een nieuwe situatie in. Gedurende twee zomers voerde - het inmiddels na faillissement doorgestarte - Theatergezelschap De Utrechtse Spelen in, op en onder de paleisvijver de openluchtopera *Orpheus en Eurydice* van Von Gluck uit, in een enscenering van Jos Thie. Met in totaal 90.000 bezoekers geldt het als de best bezochte opera in de Nederlandse geschiedenis. Het is ook nog locatietheater aangezien het paleis en de tuinen een pregnante rol in het stuk spelen. Ook verwijst menige scene naar de wederwaardigheden van de koninklijke familie en naar prinses Juliana in het bijzonder, als 'brug tussen leven en dood'. De functie 'openluchtopera' kreeg zo de kwaliteit 'topvoorstelling op toplocatie'. In de late zomer van 2012 stond er in het paleis zelf, dat voorlopig beperkt voor rondleidingen openblijft, nog een Esscher-tentoonstelling. Ook dat is een soort locatietheater, aangezien de tachtig getoonde werken stammen uit de dertig jaar dat de kunstenaar in het naburige Baarn woonde en werkte.

### Geen knikkers zonder spelers

Tijdens eerdere discussies over de bredere problematiek van het waarden van erfgoed (Diederiks 2011), pleitte ik ervoor om de aan Soestdijk toegekende waarden niet te verabsoluteren. Voor wie zijn die belangrijk, hoelang zou dat zo blijven, en welk mechanisme doet ons, of welke actoren dan ook, die waarden koesteren? Deze relativering staat haaks op dominante manieren van denken over erfgoed en cultuurhistorie.

Inmiddels, zo hoor ik van de Rijksgebouwendienst, slaat de slinger wat de andere kant op. Ruimtelijk-economische overwegingen zijn bij herbestemming tegenwoordig echt veel belangrijker aan het worden dan cultuurhistorische factoren. Een tegenwicht biedt misschien het programma 'Waarde en waardering' dat al enige jaren door de RCE wordt uitgevoerd. Centraal daarin staan het expliciteren van die processen, meer precies het verhelderen van mechanismes die daarbij een rol spelen, met het doel te komen tot een objectivering van criteria. Dat zal niet makkelijk zijn. Hoe zinvol is het immers om van materiële waarden te spreken buiten immateriële arena's - buiten spelers en actoren, publiek en maatschappij, waarneming en eigen positionering? Waarden worden in concrete praktijken gevormd en gedragen, en die praktijk verandert onder je handen. De *real life* casus Soestdijk maakt dat wel duidelijk. Het halve Nederlandse erfgoedveld is daar al in een of andere vorm bij betrokken geweest. Zichtbaar maken en analyseren van spelers en arena's is tevens de kern van het onderzoeks- en onderwijsprogramma van het lectoraat Cultureel erfgoed aan de Reinwardt Academie. Bijvoorbeeld het onderzoek naar de interactie tussen studenten Bouwkunde met die van de Reinwardt, ondersteund door een Artist-in-Residence-programma over de

betekenis van sustainisme (Schwarz en Elffers 2011) voor de herbestemming van erfgoed.

Geleerde lessen:

- relateer 'waarden' aan dragers
- hoed u ervoor slachtoffer te worden van de feiten
- het ontwerp van het proces is doorslaggevend voor de kwaliteit van de uitkomst.

*Riemer Knoop is lector Cultureel Erfgoed aan Reinwardt Academie, een faculteit van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.*

*Graag wil ik A. Gomis (v/h adviseur Rgd) danken voor haar kritische bijdragen aan deze tekst.*



## Literatuur

- Dibbits, H., R.R. Knoop, *Erfgoedpraktijk op de snijtafel. Lectoraatsprogramma Reinwardt Academie 2012-2015*, Amsterdam 2011
- Diederiks, R. (red.), *De Praktijk van het Waarderen. Paleis Soestdijk als casus voor integrale waardering. Werkconferentie 15-11-2010*, Uitgave Nationaal Archief, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijksgebouwendienst, Den Haag, Educom, Rotterdam 2011, <http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/DePraktijkVanHetWaarderen%20Werkconferentie2010.pdf> geraadpleegd 15 augustus 2012
- Frijters, E. et al., *Tussenland*, NAI Uitgevers i.s.m. het Ruimtelijk Planbureau, Rotterdam, Den Haag 2004
- Gomis, A., *Bestemming Soestdijk. Voorlopige eindrapportage herbestemming Paleis Soestdijk*, rapport Rgd, 2010 met ander materiaal te vinden op <http://www.rgd.nl/onderwerpen/de-gebouwen/paleis-soestdijk-herbestemmingsopdracht/> als [http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Onderwerpen/De\\_gebouwen/Paleis\\_Soestdijk/Soestdijk\\_contour\\_tussenrapportage\\_jan2009.pdf](http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Onderwerpen/De_gebouwen/Paleis_Soestdijk/Soestdijk_contour_tussenrapportage_jan2009.pdf) (geraadpleegd 15 augustus 2012).
- De Jong, A., *Warme gevoelens en koude rillingen. Over musea en odes aan de saamhorigheid* (Reinwardt Memorial Lecture 2007), AHK, Amsterdam 2008
- Knoop, R.R., *Tussen ooggetuigen en erflaters. Denken over het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog*, Pallas Publications, Amsterdam 2006
- Knoop, R.R., *Terug naar Soestdijk. Op zoek naar betekenissen van een leeg paleis*, Rapport Gordion Cultureel Advies i.o.v. Rijksgebouwendienst/directeur Paleis Soestdijk 2007 [http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Onderwerpen/De\\_gebouwen/Paleis\\_Soestdijk/Soestdijk\\_Terug\\_naar-Soestdijk.pdf](http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Onderwerpen/De_gebouwen/Paleis_Soestdijk/Soestdijk_Terug_naar-Soestdijk.pdf) (geraadpleegd 17 augustus 2012)
- Laarse, R. van der, *De oorlog als beleving. Over de musealisering en encenering van Holocaust-erfgoed* (Reinwardt Memorial Lecture 2009), AHK, Amsterdam 2010
- Meijer-van Mensch, L., P. van Mensch, 'From disciplinary control to co-creation. Collecting and the development of museums as praxis in the nineteenth and twentieth century', in Pettersson, S. (red.), *Encouraging Collections Mobility: A Way Forward For Museums in Europe*, pp 33-53, Helsinki, Finnish National Gallery, Amsterdam, Erfgoed Nederland, Berlin, Institut für Museumsforschung (Collections Mobility 2.0, Lending for Europe in the 21st Century), 2010
- Mensch, P. van, 'Nieuwe museologie. Identiteit of erfgoed', in Van der Laarse, R. (red.), *Bezetten van Vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*, Het Spinhuis, pp 176-192, Amsterdam 2005
- Mensch, P. van, L. Meijer-van Mensch, *New Trends in Museology*, Muzej Novejse Zgodovine, Celje 2011
- Nelissen, N.J.M. et al., *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!*, Stichting Pandenbank Noord-Brabant, Den Bosch 1999
- Smith, L., *All Heritage is Intangible. Critical Heritage Studies and Museums* (Reinwardt Memorial Lecture 2011), AHK, Amsterdam 2012
- Schwarz, M., J. Elffers, *Sustainism is the New Modernism: A Cultural Manifesto for the Sustainist Era*, Thames & Hudson, New York, London 2011
- Vels Heijn, A., *Over Passie en Professie. Een eeuw publieksbegeleiding in de Nederlandse musea*, Cultuurnetwerk Nederland i.s.m. Erfgoed Nederland, Amsterdam 2010
- Weber, A., *Hybrid Ambitions. Science, Governance, and Empire in the Career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)*, Leiden, Leiden University Press 2012